

MICHAEL PROSSER-SCHELL

AZ ELŰZÖTT MAGYARORSZÁGI NÉMETEK MEGÉRKEZÉSÉNEK ÉS INTEGRÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA ÉSZAK-BADENBEN ÉS DÉLNYUGAT-NÉMETORSZÁGBAN 1945–1946 UTÁN*

1946. január 19-én megkezdődött a magyarországi németek Németországba történő elűzése. Az első hónapokban az érintettek jelentős részét Észak-Badenbe és Észak-Württembergbe szállították. Tanulmányomban főként kultúrantropológiai szempontból az integráció gyakorlatát, a régióba való beilleszkedés első lépéseit vizsgálom. Először az elűzések legfrissebb történettudományi szakirodalmában felmerült két új szempontra mutatok rá, majd konkrét példákat ismertetek az integráció körülményeire.

*A menekülés és elűzés kutatásának újabb eredményei
és a korábbiaktól eltérő hangsúlyai*

A németek Európa keleti területeiről való menekülésének és elűzésének, valamint integrációjának kérdését Németországban az 1950-es évek óta folyamatosan kutatják. Az ezredforduló után viszont még inkább az általános történeti érdeklődés fókuszába került a téma. Ez kétségtávolan összefüggött az Európai Unió bővülésével és a kelet-közép-európai államok taggá válásával.¹ E folyamat kiemelkedő eseménye volt a Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland sokat vitatott *Flucht – Vertreibung – Integration* kiállítása, amelyet 2005-ben Bonnban nyitottak meg, majd 2007-ig Lipszében lehetett megtekinteni.² 2006-ban a berlini Zentrum gegen Vertreibungen alapítvány kísérő kötetet adott ki *Erzwungene Wege* címmel az azonos nevű kiállításához. Az ezt követő években további monografikus kiadványok jelentek

* A tanulmány előadás-változata elhangzott 2016. január 19-én Budaörsön, a magyarországi németek kitelepítésének 70. évfordulója alkalmából rendezett konferencián. Német nyelven megjelent: *Integration oder weitere Diskriminierung? Die Lage der Deutschen im Karpatenbecken in den 1950er Jahren. Tagungsband*, Konrad Adenauer Stiftung e.V. Auslandsbüro Ungarn, Budapest, 2016, 11–24. p.

¹ 2004. május 1-jén csatlakozott Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Litvánia, Lettország, Észtország, Málta és Ciprus.

² 2005. december 3. és 2007. április 22. között.

meg, amelyek egy része a könyvkereskedések bestsellerré vált.³ Andreas Kossert *Kalte Heimat* című műve 2008 és 2009 között négy kiadást élt meg,⁴ csakúgy, mint az amerikai történész, Raymond Douglas *Ordnungsgemäße Überführung? Die Vertreibung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg* című műve,⁵ amely szintén bestseller lett, 2012 óta négyszer került kiadásra.

E tanulmányok kiemelten foglalkoznak a felvevő régiók anyagi helyzetével. Azzal a ténnyel, hogy az elűzöttek egy lerombolt, szétbombázott országba kerültek, s hangsúlyozzák a mérhetetlen lakás- és ellátásbeli hiányt. A leírásokhoz mellékelt fotók a városok romjai közt csomagokkal vándorló embereket, szegényes barakkokat, az úgynevezett *bádogkunyhókat* mutatják.⁶ Ezek a *nulla óra* képei. A lebombázott házsorok látványa és ábrázolásai kapcsán – amelyek a Német Szövetségi Köztársaság kollektív emlékezetébe mélyen beivódtak – fontos abba belegondolni, hogy a városok lakónegyedei ugyan akár négyötöd részt is elpusztultak vagy megsérültek, de az ipari üzemek termelőegységei ennél jóval kisebb mértékben. 1944-ben például a szerszámgépek mindössze 6,5%-a rongálódott meg, az acélipar növekedése alig csorbult, a hadiipar teljes termelése pedig még 1945 első negyedében is közel a kétszerese volt az 1941. évinek.⁷ Ezen kívül 1945-ben az ipari üzemek körülbelül 55%-a új volt, azaz nem régebbi 10 évesnél. Népgazdasági szempontból tehát a háború végén a német gazdaság termelési kapacitása erősen kibővült, míg a munkaerő-kínálat jelentősen megcsappant.⁸

Az említett – a témát feldolgozó és elemző – újabb munkák másik fő megállapítása, hogy a Kelet-Közép-Európából érkezettek együttélése a helyiekkel

³ VOSSKAMP, Sabine: *Katholische Kirche und Vertriebene in Westdeutschland. Integration, Identität und ostpolitischer Diskurs 1945–1972*, Kohlhammer, Stuttgart, 2007. Az *Enzyklopädie Migration* elsőként 2007-ben jelent meg Klaus Bade szerkesztésében, ezt 2008-ban és 2010-ben követték újabb kiadások; BENDEL, Rainer: *Die Kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945*, Lit Verlag, Berlin–Münster, 2010; BENDEL, Rainer: *Aufbruch aus dem Glauben? Katholische Heimatvertriebene in den gesellschaftlichen Transformationen der Nachkriegsjahre 1945–1965*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2003; BEER, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*, C. H. Beck, München, 2011; STICKLER, Matthias (Hg.): *Jenseits von Aufrechnung und Verdrängung: neue Forschungen zu Flucht, Vertreibung und Vertriebenenintegration*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014 (ez utóbbiban különösen Iris Töres tanulmánya a két magyarországi német szervezetről).

⁴ KOSSERT, Andreas: *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, Siedler Verlag, München, 2008, 4. átdolgozott kiadás, Bundeszentrale für politische Bildung, 2009.

⁵ Az első kiadás 2012-ben jelent meg, egy átdolgozott kiadás 2015-ben.

⁶ HdG Bonn, 2005.

⁷ HERBERT, Ulrich: *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2003, 192–196. p. Újabban hasonló szellemben: HERBERT, Ulrich: *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München, 2014, 554., 623., 652–653. p.

⁸ HERBERT: *Geschichte der Ausländerpolitik...*, 192–193. p.

hosszú ideig erősen konfliktusokkal teli és nehéz volt: a menekültek és elűzöttek masszív diszkriminációnak voltak kitéve. Az újabb kiadványokból kiderül, hogy *könnyű és gyors integrációról* szó sem lehetett. Bár éppen néprajzi, empirikus kultúratudományi írásokból az már korábban is ismert volt, hogy diszkrimináció és más – esetenként agresszióba torkolló – konfliktusok a különböző életvilágokból és kultúrákból származó személyek kontaktusai, mindennapi együttélése, tevékenysége és vallásgyakorlata során fel-felmerültek, de kevéssé vált elterjedt nézetté. E ténynek azonban nem szabad feladásba merülnie, annak ellenére sem, hogy még az ezredforduló után is a német *sikertörténeti* narratíva az általános.⁹

Most csak azokat a régiókat – különösen Észak-Baden és Észak-Württemberg amerikai megszállási zónáját – vizsgáljuk meg közelebbről, ahová a magyarországi német elűzöttek Budaörsről és környékéről kerültek. E témában igazán Thomas Grosser történész 2006-ban megjelent habilitációs munkája mérvadó,¹⁰ amelyben a szerző felhasználta az állami levéltári anyagnak a regionális német közigazgatás és a katonai kormányzati hatóságok iratanyagát, statisztikáit. E kutatásból két kultúrantropológiailag és néprajzilag különösen fontos momentumot kívánok itt kiemelni:

A) Az amerikai megszálló hatóságok általános érvényű rendelkezése szerint a megérkezetteknek csak rövid ideig kellett átmeneti táborokban maradniuk. Ezt követően lehetőség szerint mihamarabb felosztották őket különböző települések közt. Főként vidéki települések és kisvárosok jöttek szóba, mivel az olyan nagyvárosok, mint Mannheim, Heidelberg és Karlsruhe a háborús károk miatt nem voltak abban a helyzetben, hogy új lakosokat fogadjanak be. Az újonnan érkezők elosztása során nem vették figyelembe a származási településüket, sőt egy-egy település lakóit igyekeztek egymástól szeparálni. A megszálló hatóságok ezzel az intézkedéssel alapvetően az érkezők koncentrált újratepedését, az otthoni társadalmi és gazdasági közösségek fennmaradását akarták megakadályozni, az érkezőknek civil háztartásokhoz történő lehető leggyorsabb (kényszer)kirendelését igyekeztek elérni. 1949-ig tiltották a politikai gyülekezést és a pártalapítást is. A mögöttes cél nyilvánvalóan az elűzöttek visszafordíthatatlan *kényszerasszimilálása* volt. Minden körülmények között meg akarták akadályozni, hogy az elűzöttek kisebbségi csoportként határozassák meg magukat, vagy gettót alkossanak, földrajzilag elkülönüljenek és ebből adódóan esetleg politikailag radikalizálódjanak.¹¹

⁹ Összefoglaló erről: LEHMANN, Albrecht: *Im Fremden ungewollt zuhaus*, C. H. Beck, München, 1991.

¹⁰ GROSSER, Thomas: *Die Integration der Heimatvertriebenen in Württemberg-Baden (1945–1961)*, Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B 158, Kohlhammer, Stuttgart, 2006. Grosser munkája szintén a könnyű integráció mítoszát igyekszik ellensúlyozni.

¹¹ BEER: *i.m.*, 103–104. p.; SCHRAUT, Sylvia: *Flüchtlingsaufnahme in Württemberg-Baden 1945–1949. Amerikanische Besatzungsziele und demokratischer Wiederaufbau im Konflikt*,

B) Az amerikai katonai kormányzat 1946 márciusában és szeptember-októberében Észak-Württembergben/Észak-Badenben – csak itt, sehol máshol a nyugati megszállási zónákban – közvélemény-kutatásra adott megbízást. Ennek során a régóta otthonos lakosság álláspontját és véleményét vizsgálták. A kutatás eredménye szerint a helyiek mindössze 49%-a akarta a kiutasítottakat német állampolgárként elismerni;¹² 51%-uk gondolta úgy, hogy az ott frissen elhelyezettek csak ideiglenes kényszervendégek, akik előbb vagy utóbb vissza fognak térni származási területükre, míg mindössze egyötödrésze (19%) a lakosságnak becsülte úgy, hogy a menekültek/elűzöttek tartósan maradni fognak.¹³ Az amerikai megszálló hatóságok az összegzésben kiemelik, hogy „a helyzet etnológiai aspektusai súlyosak”, az elűzöttek és a helyiek „nem rokon mentalitásúak”, „a magyarországi svábok és a csehszlovákiai népi németek kulturálisan eltérnek a született württembergiektől és badeniektől, és idegenként diszkriminálásnak és elutasításnak vannak kitéve”.¹⁴ Érdemes itt megjegyezni, hogy az érkezők jelentős többsége a Német Birodalom 1937-es határain kívül fekvő területekről származott.

A megszállói szabályozások, rendelkezések és a velük ellentétes közvélemény-kutatói eredmények azonban csak az érem egyik oldalát mutatják. Tanulmányomban kultúranropológiai szempontból azt vizsgálom, hogy mit lehetett tenni a gyakorlatban, hogyan oldották meg a lakáshelyzet kapcsán előálló nehézségeket, milyen kulturális megoldásokat lehetett megvalósítani. Ennek megválaszolásakor egy érdekes szegmenst kívánok közelebbről megvilágítani, amelyről gazdag forrásanyaggal is rendelkezünk. A fókuszban az egyház, közelebbről a katolikus egyház integrációs munkája, a hagyományok ápolásának jelentősége áll. Az elemzéshez felhasználtam a freiburgi Erzbischöflichen Archiv fondjait, szóbeli elbeszéléseket, valamint a freiburgi IDVE ide vonatkozó, tekintélyes mennyiségű forrásanyagát.

Oldenbourg, München, 1995, 48. p. Az érkezőknek legfeljebb 14 napig kellett felvételáborokban maradniuk.

¹² GROSSER: *i.m.*, 337. és 344. p.

¹³ *Uo.*, 336–337. p. A megkérdezettek 78%-a szerint a kb. 500 ezer menekült/elűzött alapvetően pénzügyi és gazdasági terhet jelentett, akik a gazdaságra hosszútávon nem fognak pozitívan hatni, *L. Uo.*

¹⁴ [A tanulmányban az eredeti angol nyelvű idézet szerepel: „Swabians from Hungary and Volksdeutsche from Czechoslovakia are culturally different from natives of Wuerttemberg or of Baden and subject to discrimination and aversion as foreigners.” (A Ford.)]

*Konkrét helyzetek: Wertheim és Buchen-Hettingen,
lakáshiány és búcsújárások*

Wertheim és Reinhardshof

1946. január és november között vasúti transzportokkal Észak-Badenbe összesen körülbelül 182 ezer elűzött érkezett. Javarészt magyarországi németek, de sok német érkezett Csehszlovákiából is. Ez a szám 1950-ig 210 ezerre emelkedett, részben a Németországon belüli újraelosztások következtében. Összehasonlításként: Észak-Württembergben a stuttgarti térséget is beleértve 1946-ban ez a létszám 321 ezer volt, míg 1950-ben 445 ezer fő.¹⁵ Az agrárjellegű, kevesebb épületkárt szenvedett hét észak-badeni körzet 1950-ig a teljes lakossághoz viszonyítva 23,2% elűzöttet fogadott be, ami a legnagyobb arányú lakosságfölvétel volt egész Délnyugat-Németországban. A nyugati zónákban ugyanez az arány átlagosan 16,2% volt.

A két leginkább érintett terület Buchen – ma Neckar-Odenwald – és Tauberbischofsheim-Wertheim – ma Main-Tauber – körzet volt, ahol az egyes településeken az elűzöttek aránya 27-32% körül mozgott.¹⁶ Wertheim am Main városba 1946 februárján 230 fő érkezett a budaörsi pályaudvarról. 1947 végéig ez a szám 3789-re emelkedett.¹⁷ Ezáltal Wertheim méretéhez képest Észak-Badenben a leginkább igénybevett új lakosságú város lett. 1950-ig 9789-re emelkedett lakosainak száma, ezzel közel kétszer akkorrá vált, mint a háború előtt – 1939-ben 5434 lakos – volt.

Az oda érkező menekültek és elűzöttek közül kb. 1500 főt egyenesen az óvárosban helyeztek el. Bizonyított, hogy egyes helyiek a lakhelyfelosztásnak ellenszegültek, a fennmaradt bírósági iratokban 1945 és 1948 között több ilyen eset is felmerül. Emiatt a hatóságoknak a szükséges helyet esetenként erőszakkal kellett biztosítani.¹⁸ Egy konkrét ítéletben a lakás átadásának megtagadását 14 nap börtönbüntetéssel és 140 birodalmi márka pénzbüntetéssel sújtották.

Újra meg újra „összezőrdülésekre”¹⁹ került sor a kényszerű közös konyhahasználat miatt is. Az illetékes tanácsi hivatal emiatt pénzügyűjtést szerve-

¹⁵ GROSSER: *i.m.*, 40. p.

¹⁶ GLASS, Christian: Flüchtlinge und Vertriebene in Baden-Württemberg, In: HAMPE, Henrike (Hg.): *Heimat im Koffer. Flüchtlinge und Vertriebene aus Südosteuropa im Nachkriegsdeutschland*, Donaueschwingen, Zentralmuseum, Ulm, 2008, 7–15. p., 7. p.

¹⁷ HEIDELMANN, Hildegard: Die Ankunft der Heimatvertriebenen in Wertheim, In: HEIDELMANN, Hildegard (Hg.): *Reise – Flucht – Vertreibung nach Wertheim am Main*, Grafenschaftsmuseum Wertheim, Wertheim, 1996, 71. p.

¹⁸ A Magyarországról jött elűzöttek többnyire a Gerlachsheim in Wertheimban lévő átmeneti táborba érkeztek. Áttekintést ad erről RAHN, Volker: *Das Schicksal der Heimatvertriebenen in Wertheim. Herkunft, Flucht und Vertreibung, Ankunft, Eingliederung*, Stadt Wertheim, Wertheim, 1996, 39., 53. és 57. p.

¹⁹ *Uo.*, 51–52. p., az 1946–1947. évekre vonatkozóan. A komoly vitákra a dokumentumokban gyakran használták az eufemisztikus „összezőrdülés” kifejezést.

zett és úgynevezett *kályha- és őnsegély-akció*t kezdeményezett. A körzetben minden bádogost, lakatost és kovácsot a kályhák megjavítására és előállítására fogtak. Egy akkori „keleti menekülteknek készült egységkályha” így 42 birodalmi márkába került, a nagyobb, sütőkemencés változat 82 márkába.²⁰ Ezek a hivatalosan kezdeményezett segélyezési akciók adatai nem pusztán a hivatalok integrációt segítő tevékenységét, de a lappangó súlyos konfliktusokat is jelzik, amelyekről még a rádióban is hírt adtak.²¹ Ezekben a hírekben a kályha és a konyha – a főzőhely és a táplálék létrehozásának tere – egyben a családi háztartás központjaként jelent meg, jelentőségében megelőzve még az alvóhelyet is. Szintén a konyha az, amely emlékeztetett az ételek elkészítésének kölcsönösen megérthetetlen különbözőségeire.²² A körzet tartományi hivatala felszólította a településeket, hogy minden menekült család számára megművelésre engedjen át 2 ár²³ területű földet. Az ilyen, úgynevezett *kertvidék-akció* során olyan parcellák jöttek létre, ahol az elűzöttek mindaddig ismeretlen zöldségféléket termeltek, ezzel is elősegítve letelepedésüket és beilleszkedésüket.²⁴

A szakirodalomban alig ismert az a tény, hogy Wertheimban egy egykori légi támaszpontot, a Reinhardshofot is felhasználták az érkezetek elszállásolására. Ez korábban, 1944/1945-ben még lengyelországi kényszermunkások barakkjaként szolgált, 1946-ban azonban mintegy 2100 magyarországi elűzöttet helyeztek el itt.²⁵ A nagy kiterjedésű telepen, még az egykori kifutópályákon is kertek létesültek, ahol burgonyát, babot, napraforgót és borsót termeltek. A főként magyarországi németek közül 50 férfi kőművéssé képezte át magát, nemcsak azért, hogy a Reinhardshof-épületeket lakhatóbbá tudják tenni, hanem azért is, hogy a lebombázott Würzburg és Mannheim nagyvárosok újjáépítésénél segédkezzenek.²⁶ Az új lakosok hamarosan kisebb ipari üzemeket – 1949 végéig 9 üzemet – és boltokat alapítottak. Így az amerikai megszálló hatóságok elképzelése ellenére létrejött Észak-Baden legnagyobb zárt *elűzött-települése*,²⁷ ahol az oda érkezett új lakók saját gazdasági iskolát, népiskolát, kórházat, egy evangélikus diakonissza-nővérházat, valamint egy katolikus templomépületet alapítottak és használtak. 1946-ban

²⁰ Uo.

²¹ GROSSER: *i.m.*, 272–275. p.

²² MAYER, János: Als Fremde in der „Urheimat”. Die Eingliederung der Vertriebenen aus der Nordbatschka in Westdeutschland, In: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 49, 2007, 164–165. és 176. p.

²³ [Terület mértékegysége: 1 ár = 100 négyzetméter (a Ford.).]

²⁴ RAHN: *i.m.*, 55., 58. és 76. p.

²⁵ EBA Freiburg 55.44., Vol. 1, a wertheimi városi katolikus plébániai hivatal levelei az érseki ordináriusi hivatalnak 1947. április 7-én.

²⁶ RAHN: *i.m.*, 40. p.

²⁷ 1950-ben 1644 fő élt itt, ebből 750-en dolgoztak helyben. L.: Uo., 76–77. p.

a kórház vezetésének helyzetjelentése utal egy impozáns, *megható*,²⁸ körmenettel egybekötött elsőáldozási ünnepségre, amelyet a szegényes barakkok között szerveztek és bonyolítottak le. A jelentés az eseményt az újjáteremtett fiatal település életének kitörölhetetlen (emlék)napjaként értékelte.²⁹

Az említett település egy új katolikus közösség lett olyan városi környezetben, amelyet több mint 400 éve az evangélikusság határozott meg.³⁰ A Budaörsről érkezett új lakók úrnapiján – a helyiekben gyakran visszatetszést kiváltva – körmenetet rendeztek, amelyeket ráadásul saját virágszőnyegükkel díszítettek; Wertheim mellett itt említésre érdemes a szintén 400 éve evangélikus Creglingen helység, ahol szintén volt a budaörsieknek úrnapi körmenete.³¹ Reinhardsdorf települést végül 1951-ben, tehát már a Német Szövetségi Köztársaság megalapítása után Peden Baracks néven visszaalakították kaszárnnyává az amerikai csapatok számára.³²

Buchen-Hettingen és a Siedlungswerk Neue Heimat szövetkezet

Második példám a bucheni körzetből (Odenwald) veszem, ahol 1946 júliusáig körülbelül 13 ezer menekültet és elűzöttet regisztráltak, elsősorban Magyarországról és a Szudéta-vidékről.³³ Az ottani Caritas-szövetség körzeti képviselője, a szomszédos község, Hettingen papja már 1945 telén kezdeményezte az úgynevezett *hettingeni szükségsszövetkezetet*, amely az érkező menekültek és elűzöttek elszállásolását és lakásépítését kívánta megszervezni.³⁴ Az érintettek a bucheni körzetben is szembesültek kezdetben a „közös tűzhely”³⁵ és étkezőasztal nehézségeivel. Az ittenieknek már voltak ilyen tapasztalatai, mivel a helyiek és a Mannheim nagyváros bombázása miatt itt elszállásolt városiak együttélése korábban szintén problémás volt. Így a helyi

²⁸ Friedrich Werner tanító kézírásos jelentése, aki egyben a Wertheim-Reinhardshofban lévő menekültkórház intézője is volt, 1946. május 12., L.: EBA Freiburg 55.44., Vol. 1.

²⁹ Uo.

³⁰ HEIDELMANN: *i.m.*, 71. p.

³¹ Az úrnapi körmenet és úrnapi oltárok különböző helyeken történt kialakítására utal a freiburgi érsekség lapja: *Konradsblatt*, 1946, 155. és 196. p. (Creglingen a rottenburg-stuttgarteri püspökségben található.)

³² A lakók Wertheim új városrészébe, Bestenheidba költöztek, L. RAHN: *i.m.*, 73. p.; GROSSER: *i.m.*, 412. p.

³³ Magnani plébános írása az érseki ordinariátusnak 1946. július 3-án, EBA Freiburg 55.44, Vol. 1.

³⁴ A hettingeni plébánosi hivatal levele a freiburgi érseki ordinariátusnak, EBA Freiburg 55.44, Vol. 1; KNÜHL, Karl: Pfarrrer Heinrich Magnani, Hettingens Ehrenbürger, In: ASSION, Peter – SCHNEIDER, Gerhard (Hg.): *Hettingen. Aus der Geschichte eines Baulandortes*, Hettingen, 1974, 262–264. p., 263. p.

³⁵ Itt a körzeti Caritas-vezető és hettingeni helyi plébános emlékezéseire támaszkodom az IVDE gyűjteményéből, Sig. AF/65/3. L. még: MAGNANI, Heinrich: *Wie die Gemeinde Hettingen die Aufnahme der Heimatvertriebenen bewältigte*, In: *Hettingen*, 334–344. p., különösen 336–338. p.

Caritas rögtön hozzálátott saját Caritas-lakatosműhelyekben egyszerű kályhák építéséhez. Az alapvető problémának a nyilvánvalóan konfliktusokkal terhelt helyszűkét és a lakáshiányt tekintették. Ezért kisebb saját otthonokat, nem pedig bérházakat terveztek. A házakhoz kert is tartozott, ami lehetővé tette, hogy a magyarországi németek gazdálkodási készségeit önellátásuk érdekében kamatoztassák. A lakásszövetkezetnek az új lakók nem pénzbeli hozzájárulást fizettek – nem is lett volna miből –, hanem *ön- és szomszédsegélyezés* keretében 3000 munkaóraig ingyenes munkavégzésre kötelezték magukat.³⁶

A hettingeni lakásszövetkezet volt Németországban az első elűzöttek által és számára alapított eredményes kezdeményezés. Tagjai már 1946. szeptember 29-én feladatokat kaptak és a tervek szintjén végeztek előmunkálatokat is. 1947-ben öt ilyen építészövezetkezett létezett Észak-Badenben, a számuk hamarosan 26-ra nőtt. A lakásszövetkezetek későbbi ernyőszervezete, a Neue Heimat e.V. Baden a freiburgi püspöki székhelyen tartott 1973-as jubileumon a negyed évszázad alatt 40 ezer család számára megfelelő lakás felépítésére tekinthetett vissza.³⁷

Érdeemes az összegyűjtött különböző forrásanyag alapján azt vizsgálni és elemezni, hogyan fonódtak össze ekkor intézmények, struktúrák, személyes kezdeményezések, tapasztalatok és az, amit a hagyományos kultúrantropológia *szokás*nak nevez. Egy disszertáció – amely nem a migráció kutatásának kontextusában jött létre, és amely az itt tárgyalt szakirodalomban messzemenően ismeretlen maradt – rámutatott arra, hogy már a háború előtt is léteztek az egyházi építészövezetkezeti modellek, s ezekhez a tapasztalatokhoz vissza lehetett nyúlni.³⁸ Az építészövezetkezeti modellje, a sok munka-

³⁶ Az 1949-es szabályzatban a célt következőképpen határozták meg: „Olcsó lakások építése, főleg keleti elűzötteknek, kibombázottaknak és hazatérőknek”.

³⁷ MAGNANI: *i.m.*, 342. p.

³⁸ SCHILLINGER, Frank: „Wenn der Herr nicht baut, dann bauen die Bauleute vergebens”. *Eine Studie zur Geschichte der katholischen Siedlungsbewegung in Deutschland nach dem Ersten Weltkrieg. Dargestellt am Beispiel der Erzdiözese Freiburg (1918–1997)*, Logos, Berlin, 2001, 203–205., 311. és 523–525. p. A német Caritas-szövetségben már az 1920-as években működött településszolgálat, amelyet ugyan a katolikus településszolgálattal együtt 1941-ben feloszlattak, de a tapasztalataikat 1945 után újra lehetett hasznosítani. Egyik képviselőjük az ermlandi püspök, Maximilian Kaller volt, a háború után „pápai menekültügyi különleges megbízott”. Az előzményekről L.: OTT, Hugo: *Festansprache zum 50jährigen Bestehen der Baugenossenschaft „Familienheim” eG Freiburg, Gaußstraße 5, am 21. Juni 1980.*, Freiburg, 1980, 5. p. L. ebben az összefüggésben a „Caritas-proklamáció” alaptörvényét 1945. november 7-én, In: WOLLASCH, Hans-Josef: *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Caritas in der Zeit der Weltkriege. Zum 100. Geburtstag von Benedict Kreutz (1879–1949)*, Deutscher Caritasverband, Freiburg i. Br., 1978, 228–230. p. Az egyháziilag lebonyolított lakásépítés szervezete részben katolikus, részben evangélikus ügy volt, L. erről LANGEN, Mona: *Warum baut die Kirche? Zum Beitrag des evangelischen Wohnungsbaus bei der Aufnahme der Heimatvertriebenen und*

óraára való önkéntes elköteleződés eszközként szolgált arra is, hogy a menekültek részt vállaljanak a helyiekkel közös törekvésekben.

A bucheni körzetben lévő vállalkozás esetében speciális előnyt jelentett, hogy Hettingen papja, aki egyben a körzeti Caritas képviselője volt, kőműves családból származott, így tudta, milyen eszközökre és építőanyagokra van a legnagyobb szükség.³⁹ Emellett közismert volt a nemzetiszocializmussal szembeni korábbi föllépése,⁴⁰ ezért kétségtelenül élvezte maga is, valamint a Caritas-szervezet is a szövetséges katonai kormányzat morális elismerését. Egy kortárs visszaemlékezése merész modorú, határozott emberként írja le Heinrich Magnanit, aki kész volt rendkívüli, esetenként az előírásoktól eltérő kezdeményezések megvalósítására.⁴¹ Az építési tervek készítésénél szintén különösen előnyös volt, hogy Buchenben tartózkodott a lebombázott Berlinből érkezett Egon Wilhelm Eiermann építész, akinek a családja innen származott, s aki tulajdonképpen ingyen készítette el az egységes mintaterveket a helyi telepesházakhoz.⁴² Egon Eiermann 1947-ben megkapta a karlsruhei egyetem építészet professzúráját, később többek közt a washingtoni német követségi épület tervezőjeként és a müncheni Olympiapark építésére kiírt pályázat zsűrielnökeként vált világhírűvé.

Búcsújárások

Szükséges még pár mondatot szentelni a beilleszkedés fent említett *szokásalapú* aspektusának: a búcsújárásoknak.

Heinrich Magnani már 1946-ban szervezett zárandoklatokat a menekülteknek és elűzötteknek, hogy ezáltal is erősítse szociális és lelki összetartozásukat. Az elsöre július 2-án, a *visitatio Mariae* alkalmával⁴³ került sor Walldürnbe. Több mint valószínű, hogy ezt a búcsújárást az ordinariátuson nem jelentették be. Szemtanúk beszámolója alapján nagyon gyors volt a szervezés, ami egy teherautó rekvirálásával indult.⁴⁴ Magnani becslése alapján végül hatezer fő gyűlt össze a nagy barokk zárandokhelyen, ami az addig a

Flüchtlinge in Bayern, In: *Bayerns vierter Stamm. Die Integration der Flüchtlinge und Heimatvertriebenen nach 1945*, Böhlau, Köln-Weimar-Wien, 1998, 55–75. p.

³⁹ Egy olasz építkezésvezető és egy Rajna-vidéki anya gyermeke volt, vö. DUFFNER, Herbert: Magnani, Heinrich, In: *Badische Biografien*, Kohlhammer, Stuttgart, 1987, 198–200. p.

⁴⁰ *Uo.*, 199. p.

⁴¹ Interjú Fritz Baierral 2010-ben, idézi Duffner: *Uo.*, 199–200. p.

⁴² *Egon Eiermann 1904–1970. Bauten und Projekte*, DVA, Stuttgart, 1984; MAGNANI: *i.m.*, 337. p.

⁴³ [Szűz Mária (méhében Jézussal) látogatása a Keresztelő Szent Jánossal várandós Erzsébetnél; a magyarországi népi kultúra Sarlós Boldogasszony napjaként is ismeri, mert ez a nap hagyományosan az aratási szezon kezdete. (A Ford.)]

⁴⁴ Interjú 2010-ben az Ackermanngemeinde egykori képviselőjével, Bundestag-képviselővel és polgármesterrel, Fritz Baierral.

körzetbe megérkezett valamennyi menekült és elűzött 37,5%-át jelentette.⁴⁵ Észak-Baden más búcsújáró helyein is sor került a megérkezést közvetlenül követő időszakban nagy rendezvényekre, amelyekről ma már szinte senki nem tud. Búcsújárásra került sor többek között 1946 szeptemberén Bruchsal-Paulusheimban nyolcezer résztvevővel, 1947–1949 között minden szeptember 12-én a Karlsruhe közelében fekvő Maria-Bickesheimban 2-4 ezer fővel, vagy 1949 augusztusában háromezer elűzött részvételével a Wiesloch közelében található Letzenbergben (heidelbergi körzet).⁴⁶ 1947-től, de főleg a szövetségi köztársaság megalapításától pedig az észak-württembergi Ellwangen melletti Schönenbergben búcsújárásokon vettek részt a magyarországi németek nagy létszámban.

1960-ban a búcsújáráson részt vett Konrad Adenauer kancellár is, mint főszónok, valamint Carl Joseph Leiprecht rottenburgi püspök, Georg Kiesinger baden-württembergi miniszterelnök és körülbelül 50 ezer fő az elűzöttek köréből.⁴⁷ Ezek a búcsújárások azért olyan fontosak, mivel a kezdeti időszakban spirituális jellegük miatt nem tartoztak a katonai hatóságok által elrendelt egyesülési és gyülekezési tilalom alá, valamint a szétszórta elhelyezett származási és otthonközösségek számára egy tervezhető lehetőséget jelentettek a találkozásra, kulturális hagyományaik gyakorlására, saját kultúrájuk, ez esetben a „magyarországi német habitus” prezentálására.

1946. november 2-án, halottak napján újabb búcsújárásra került sor Walldürnbén, ahová megint körülbelül hatezer ember látogatott el, hogy otthoni halottairól megemlékezzen, gyónjon, imádkozzon és énekeljen. Ebben az időszakban a magyarországi németek esetében ez gyakran magyarul történt. A nagy zarándokhely lelki gondozását ezidőtájt az Ágoston-rendiek látták el. Szintén ehhez a renchez tartozott a Prágából érkezett főiskolai tanár, Paulus Sladek páter, egyben a müncheni Kirchliche Hilfstelle Süd für Flüchtlinge und Vertriebene elnöke. Sladek már egy 1946-os prédikációjában kijelentette: „A visszatérés emberileg tekintve reménytelen”.⁴⁸ Magnani visz-

⁴⁵ EBA Freiburg 55.44., Vol. 1. A menekültek és elűzöttek legelső tömeges zarándoklatára 1946 júniusában került sor Altöttingben (Oberbayern).

⁴⁶ Részletesebben erről L.: PROSSER-SHELL, Michael: Heimatvertriebenen-Wallfahrten. Aspekte volkskundlicher Erforschung unter besonderer Berücksichtigung der Erzdiözese Freiburg und der Donauschwaben, In: KRANEMANN, Benedikt (Hg.): *Liturgie und Migration. Die Bedeutung von Liturgie und Frömmigkeit bei der Integration von Migranten im deutschsprachigen Raum*, Kohlhammer, Stuttgart, 2012, 188–216. p. Továbbra is megkerülhetetlen Georg Richard Schroubek disszertációja: *Wallfahrt und Heimatverlust: ein Beitrag zur religiösen Volkskunde der Gegenwart*, Marburg, 1968.

⁴⁷ *Unsere Post*, 15. évf., 10. szám (1960), 1. és 8–9. p. A képriport Konrad Adenauert mutatja a magyarországi németek képviselőjével, Dr. Ludwig Leberrel folytatott beszélgetése közben.

⁴⁸ EBA Freiburg 55.44, Vol. 1, itt Schmid menekültpap jelentése [keresztnev nélkül]. Az új lakók búcsújárása Walldürnbé a Szent Vérhez, 1946. november 2-án.

szatekintve arról írt, mégis milyen nehéz volt az elűzötteket rábeszélni, hogy beton alapú házakba investáljanak, mert sokuk – még a vasfüggöny leereszkedése előtt – számolt a hazatéréssel.⁴⁹

Az elűzöttek búcsújáró rendezvényei Walldürnbén 1947. július 2-ra hatalmasra nőttek, ekkor több mint 20 ezer fő vett részt rajta. Így a zarándokhelyen és a bazilikában felhalmozódó nagy tömeget felosztották,⁵⁰ egy-egy napot kaptak a magyarországi németek (dunai svábok), aztán a szudétanémetek. Pontosan ezek a zarándoklatok nyújtották aztán a legfőbb lehetőséget arra, hogy a származási kultúrájukat a résztvevők demonstratív módon megélik és megmutassák. Egy 1949-es zarándoklatról írt beszámoló tudósít a sváb hagyománynak megfelelő zenekínálatról, illetve tartalmazza a teljes prédikátor- és szónoklistát. Ebben kiemelték Ludwig Leber beszédét, aki a magyarországi német Caritas-menekültsegélyező részlegén dolgozott, valamint Franz Greszl nagykovácsi pap prédikációját, aki egykor Jakob Bleyer munkatársa volt. Ezek mellett fontos helyen szerepelt a Vatikánból küldött elűzött püspök, Alois Muench prédikációja, a politikailag felelős tartományi tanácsos beszéde, valamint a *lakásügyért illetékes előadó* lelkesítő szónoklata.⁵¹

⁴⁹ MAGNANI: *i.m.*, 336. és 340. p. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az akkori helyzetben, az 1940-es évek végén senki nem tudhatta biztosan az érintettek közül, hogyan fognak alakulni az európai politikai viszonyok. Sokan voltak bizonytalanok, melyik lehetőség lenne jobb: visszatérni vagy ottmaradásra berendezkedni. Ennek tanulságos indikátorai a dél-németországi magyarországi német elűzöttek levelei a szintén magyarországi német néprajzkutatónak, Bonomi Jenőnek (Schorndorf/Württemberg), aki 1945 előtt főleg a Budai-hegyvidék faluközösségeit kutatta. A levelek a freiburgi IVDE állományában találhatóak. Áttekintést nyújt erről SCHELL, Csilla: Eugen Bonomis Briefwechsel mit Heimatvertriebenen. Zur geografischen Zuordnung der Briefe und zur Bedeutung der Korrespondenz, In: RADEK, Tünde – SZILÁGYI-KOSA, Anikó (Hg.): *Wandel durch Migration*, Veszprém, 2016, 75–86. p. [Lásd Schell Csilla e témában írt magyar nyelvű tanulmányát is a jelen lapszámban – a Szerk.] A Walldürnbé érkezők közé tartozott az akkor 17 éves Cornelius Mayer Pilisborosjenőről/Weindorfból, akit aztán az Ágoston-rendiek a münnerstadti (Unterfranken) gimnáziumba küldtek, s a későbbiekben teológusként futott be karriert. A lánytestvére viszont titokban és illegálisan visszavándorolt Magyarországra, azaz egy volt a 10-12 ezer hazatért közül a '40-es évek végén, akik aztán Magyarországon elrejtöztek, míg amnesztiát nem kaptak. Ezt az érdekes jelenséget, amely kizárólag a magyarországi németeknél fordult elő, semelyik másik elűzött csoportnál, Tóth Ágnes dolgozta fel, L.: TÓTH Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*, Gondolat, Budapest, 2008; német nyelven: TÓTH, Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*, Oldenbourg, München, 2012. Cornelius Mayerrel lehetőségem volt egy hosszabb beszélgetést folytatni Würzburgban. Erre vonatkozóan lásd a jegyzőkönyvet az IDVE-ben, Freiburgban.

⁵⁰ SCHROUBEK: *i.m.*, 202. p. Schroubek szerint az 1960-as évekig 15 ezer ember jött; de 1954 óta már csak egy júliusi „elűzött-búcsújárónap” volt Walldürnbén. Az első walldürni „elűzött-búcsújárást” 1946. július 2-án Schroubek még nem tudta rögzíteni.

⁵¹ *Unsere Post*, 4. évf., 13. szám, (1949), 4. p.

E példában minden együtt van: a hazai, magyarországi kultúra reprezentációja és értékrendje; a közös jelenlét és a gyülekezési lehetőség; az egyházi, hivatali és politikai elismerés, hiszen püspökök és tartományi tisztviselők is részt vettek a rendezvényen. Sőt azt is láthatjuk, hogy az építés- és lakásügyi tanácsadó is képviseltette magát az illetékes szakhivatal részéről.

16 évvel később, 1965. július 4-én került aztán sor a tanulmány szempontjából legjelentősebb eseményre, amikor a hivatalban lévő szövetségi köztársasági elnök, Heinrich Lübke tartott beszédet Walldürnbén. Az elnök ezen a napon, ugyanebben az összefüggésben meglátogatta a közeli Seckach helysége, amely az elűzöttek transzportjainak érkezési vasútállomása volt. Ott épült meg a Jugenddorf Klinge, az az intézmény, amely elsősorban a szüleit elvesztett menekült és elűzött gyerekeket gyűjtötte össze, gondozta és biztosította iskolai oktatásukat. Heinrich Magnani plébános olyan személyek jelenlétében tartott beszédet, mint a szövetségi köztársaság elnöke, a freiburgi érsek, a szövetségi családügyi miniszter, a baden-württembergi kultuszminiszter, az észak-badeni kormányelnök, valamint Buchen tartományi tanácsosa.⁵² A beszéd kiadott szövege szerint többszörösen megdicsérte a sajáttulajdonú házépítő projektet – tehát nem a toronyház-komplexumokat és bérlakásokat –, valamint az állami szervek és az egyház bevált együttműködését. Emellett hangsúlyozta a Familienwerk és a Jugenddorf Seckach-Klinge létrehozásában az ifjúság- és családügyi minisztérium (Ministerium für Jugend und Familie) és a freiburgi ordinariátus kooperatív együttműködésének szerepét.⁵³ Mindezt annak ellenére, hogy Magnani egyes megelőző, önhatalmú lépései komoly krízissituációkat eredményeztek az érseki hivatallal,⁵⁴ ezek említésétől ott azonban eltekintett.

Konklúzió

Egyértelműen bizonyítható, hogy az elűzött magyarországi németeknek és más kiutasított csoportoknak megérkezésükkor Németországban számos nehézséggel és a helyiek ellenséges magatartásával kellett megküzdeniük. Ezeket a legújabb szakirodalmi megállapításokat támasztják alá az említett etnológiai és szocioökonómiai közvélemény-kutatások eredményei is, amelyek a hatósági várakozásokkal ellentétben nem az elvárt zökkenőmentes kulturális befogadásról/beilleszkedésről adnak számot.

⁵² Nyomtatásban L.: BENDEL, Rainer: Aspekte der Vertriebenenenseelsorge im Erzbistum Freiburg (mit einem Dokumentenanhang), In: BENDEL, Rainer – KUSTERMAN, Abraham (Hg.): *Die kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945, Beiträge zu Theologie, Kirche und Gesellschaft im 20. Jahrhundert*, Lit Verlag, Berlin, 2010, 141–171. p., különösen 168–171.p.

⁵³ *Uo.*, 170.p.

⁵⁴ DUFFNER: *i.m.*, 199–200. p.

Mégis, ha a gyakorlatot és a regionális, illetve helyi tevékenységeket nézzük, azt látjuk, hogy az érintettek a megérkezés idején különböző enkulturációs és akkulturációs praxisokat és cselekvési mintákat alkalmaztak, hogy ezeket a nehézségeket enyhítsék és a későbbi integrációt elérjék. Módszertanilag még lehetőség kínálkozik egyes esetek vizsgálata: azaz az eseményekről, helyszínekről megkérdezhetők olyan személyek, akik az események, folyamatok részesei voltak, akiknek lehetősége volt az emberi magatartás elmélyült, empirikus megfigyelésére. Itt mindössze két konkrét településről, Wertheimről és Buchen-Hettingenről volt szó.

E rövid tanulmány keretében kultúranropológiai szempontból elemeztem a kiválasztott forrásokat és a nagyrészt figyelmen kívül hagyott szakirodalmat, s azt vizsgáltam, hogyan hatottak már meglévő tapasztalatok, intézmények, struktúrák és hagyományok, valamint hogy milyen módon használták fel vagy valósították meg ezeket egyes kezdeményező személyek vagy csoportok. Arra kívántam rávilágítani, hogy érdemes figyelni az emberek, csoportok, valamint intézmények és hivatalok tevékenysége közötti kölcsönhatásokra. Az olyan személyek – és az ő egyedi hatásuk, tevékenységük és készségeik – figyelembe vétele nélkül, mint Heinrich Magnani és Paulus Sladek teológus, nem érthetőek meg az elűzöttek búcsújárásai, azok jelentősége. Ezek egy speciális hagyomány részei, ami a magyarországi németek számára megszokott volt, ugyanakkor alkotóelemei lettek a németországi integrációnak.⁵⁵ Ez adta nekik a bizonyosságot, hogy a megérkezésük helyén a kulturális önértelmezésükkel összhangban meg fognak tudni maradni. Ugyanakkor ez a reprezentatív találkozóhely egy platformot is teremtett társadalmi és politikai elismerésükre, például az egyházi, püspöki vagy állami tisztségviselők látogatásai révén.

Ebben az összefüggésben nem teljesen jelentéktelen az a memorandum,⁵⁶ amelyet a Kirchliche Hilfsstelle für Flüchtlinge und Vertriebene a Caritaszal egyetértésben 1949-ben fogalmazott meg. Eszerint: „Nem fogadható el a helyiek érvelése, miszerint az elűzöttek saját egyediségüket feladják és csendben beilleszkednek” – az *asszimiláció* sokkal inkább kétoldalú folyamat kell hogy legyen, „a helyiek és az elűzöttek által magukkal hozott kulturális értékből a rivalizálásuk során egy harmadik jön létre, egy új, egy mindkét féltől eltérő”. A betelepülés során mindkét fél kulturális javait el kell ismerni

⁵⁵ A legjelentősebb magyarországi német zarándokhelyhez, Mariazellhez (Steiermark) készült régi, 1945 előtt megjelent zarándokképek és zarándokkönyvecskék, azaz a rituális programok leírásai az ott elmondandó imákkal és énekelendő dalokkal megtalálhatóak Észak-Badenben is. L.: HEIDELMANN: *i.m.*, 71.p.

⁵⁶ Az 1949-es tervezet a Deutsche Caritasarchiv Freiburgban megtekinthető. 1950-ben a szövetségi köztársaság minden püspökségében publikálták a szöveget. L. a Kirchlichen Hilfsstelle Süd München éves jelentését: EBA Freiburg 55.44, Vol. 4 (1950–1951).

és tisztelni – ami következetesképpen azok valódi és érzékelhető létezését jelenti.⁵⁷

Mint említettem, diszkriminációra, szenvedéssel járó tapasztalatok szerzésére nemcsak a kiutasítás és elűzés aktusa vagy a származási országból való deportálás során került sor, hanem az érkezési régiókban is – láthatóan évekig. Mégis, e vizsgálatban különösen Reinhardshof/Wertheim település példáján, az építési szövetkezetek eszközként való újbóli használata arra is rávilágít, hogy az elűzöttek sorsa nem csak egy áldozati diskurzuson belül tárgyalandó.

(Fordította: Márkus Beáta)

⁵⁷ „Elhibázott lenne a helyiek szemszögéből a beilleszkedés és asszimilálódás megzavarásának tekinteni azt, hogy az elűzöttek ápolják kulturális örökségüket.” Uo.